سێ سەدە رۆشنگەری لە خۆرئاوا ... عەلیشاد لوربەچە ... وەرگێڕانی لە فارسییەوە: جەبار سابیر

هەر جارەو بابەتەک لە ئەرشیقی دەنگەکانەوە ......
http://dengekan.com/doc/2014/12/jabarSabir30.htm

فەلسەفەی رۆشنگەری خۆرئاوا سەرەتای ئاوەزگەرایی بوو. بزاوتی ئەدەبی- کۆمەڵایەتی رۆشنگەری خاوەن فەلسەفەیەکی تایبەتی خۆی بوو. رۆشنگەری نەك تەنها فەلسەفەی کردار، بەڵکو فەلسەفەیەکی سادەو عامیانە بوو. زاراوەی رۆشنگەری لە میانەی سەدەی هەژدە لە خۆرئاوا برەوی پەیداکرد. لە روانگەی کاروانی مێژووی ئەندێشەوە، فەلسەفەی رۆشنگەری پشت بە ستوو بە هیومانیزم، رێنیسانس، ئاوەزگەرایی و ریفۆرمخوازی سەدەی حەڤدە ز دژە فیوداڵیزم و دۆگماکانی ئایینی مسیحی بوو. ئەم بزاوتە بووە زەمینەی فکری شۆڕشەکانی سەدەی حەڤدە و هەژدە لە ئەوروپا.

رۆشنگەری لە سەدەی حەڤدە لە بەریتانیا دەستی پێکرد و لە رێگەی فەڕەنسا و ئەڵمانیاوە بە هەموو شوێنەکانی ئەوروپادا بڵاوبۆوە. لە ساڵی (1697) لە بەریتانیا بەم جۆرە خەباتگێڕە جڤاکییانە خۆیان ناونا ئازاد ئەندێش. لە مێژووی کاروانی ئەندێشەدا هەمیشە فەیلەسووفانێك دەستکەوتن دژی فەلسەفەی فەرمی فەرمانڕەوا ناڕەزایی دەربڕن، بۆ نموونە سۆفستاییەکان لە سەدە دێرینەکاندا، نۆمینالیستەکان (ئستقراییەکان) لە سەدەکانی ناڤیندا، پۆزیتیڤستەکان لە سەدەی نۆزدە و راڤەخوازان لە ئێستادا. ئەگەرچی دەستەیەك چاخی رۆشنگەری بە نامێژوویی ناودەبەن. بەڵام ئەوان ئەوانیش وەك رەواقییەکان خەونی مرۆڤی ئایدالی جیهانییان هەبوو، مرۆڤێك کە بە یارمەتی ئاوەز و سروشت ببێتە بوونەوەرێکی باڵا. مافی مرۆڤ، مرۆڤگەرایی، ئازادیخوازی، زانست دۆستی، ئاوەزگەرایی و سورشتگەرایی، چەمکی نوێ و دروشتمئاسای ئەوان، وەڵامێکی نەرێنی کە بۆ دەسەڵاتەکانی فەرمانڕەوای وەك پاشا و خان و رۆحانییە مەسیحییەکانی بوو. سیستمە سیاسییەکان لە خۆرئاوا، لە مەشروتەی پادشایی ئینگلیزییەوە بیگرە تتا سۆسیالیزمی ستالینیستی روسی، هەوڵیاندا تا هەندێك لە ئایدیاڵەکانی ئەم بزاوتە بخەنە بواری

کردارییەوە.

لە رێگەی بزاوتی رۆشنگەرییەوە هەر دوو شۆڕشەکەی ئینگلیز لە سەدەی حەڤدەدا بووە هۆی فەرمانڕەوایی سیستمی مەشروتەی پادشایی و لابردنی حکومەتی رەها. بزاوتی رۆشنگەری ئینگلیز بە ئاشکرا سیاسی، رەوشتی و دژی ئایین بوو. لە ریزی رۆشنفکرەکانی ئەو بزاوتە: باکۆن، هۆبزن لاکن تۆلاند و ماندوێل بوون. ئەوان دەیانویست بە یارمەتی بۆرژوازی کۆمەڵگە لە زۆرەملێییەکانی وەك حکومەتی رەها، دۆگمی سیاسی کەنیسەیی و پاشکەوتوویی فیوداڵیزم ئازاد ببن. ئەوان دەیانوت بە ئاگاداربوون لە سروشت، مرۆڤ ئازادە و هیچ دەسەڵاتێك لە سەر زەوی مافی سەندنەوەی مافی مرۆیی نییە لەو. ئەم بزاوتە لە فەڕەنسا نەك تەنخا دژە کەنیسەیی و دژە فیوداڵیزم بوو، بەڵکو ئامادەسازی بزاوت و بیرۆکەکانی سۆسیالیزمی خەیاڵیشیی فەراهەم کرد. لە دەستەی رۆشنفکرانی ئەو بزاوتە: ڤۆلتێر، مۆنتسکیۆ، هۆڵباخ و مارات بوون. لە ئەڵمانیا ئەم بزاوتە ئەگەرچی سیاسی، بەڵام زۆر هەمەجۆر و تیۆری بوو، کە بەفەلسەفەی کلاسیکی ئەڵمانیا کۆتایی هات. لە دەستەی تیۆردارێژانی ئەو بزاوتە: لایبینتز، لیسینگ، کانت، ویلاند و هیتر بوون. لە ئەمریکا نوێنەرانی ئەم بزاوتە بۆ ئازادی و سەربەخۆیی ئەمریکا لە دەسەڵاتی ئینگلیز، دەستیان کرد بە تێکۆشان، لەوانە: فرانکلین، پاین و جفرسۆن. ئەو بزاوتە رۆشنگەرییەی کە لە سەدەی هەژدەدا لە روسیا دەستی پێکردووە، لە سەدەی نۆزدە بووە هۆی شۆڕشێکی دیموکراتی. رۆشنفکرەکانیان: لۆمۆنۆسف، رادیشف، هرتسن، بلینسکی، چرنیشفسکی، پیزارۆف و دۆبرلۆیف بوون.

مێژوونووسانی کۆمۆنیزم سوورن لە سەر ئەوەی ئیمپریالیزم و بۆرژوازی ئێستا، ناپاکییان لە ئایدیاکانی رۆشنگەری کردووە. بیریارانی چەپ، لە کاتێکدا کە باسی ناپاکی ئیمپریالیزم و سەرمایەداری دەکەن، خۆیان بە تاقە میراتگری ئایدیاکانی چاخی رۆشنگەری دەزانن. ئەوان خوازیارن کە میراتی سوونەتەی پێشکەوتنخوازانەی رۆشنگەری لە مارکسیزمدا خەختبکرێتەوەو ئایدیاکانی رۆشنگەری لە داهاتوویەکی زۆر دروویش نا، لە سۆسیالیزم و کۆمۆنیزمدا بخرێتە بواری پراکتیکییەوە.

دەبێت ئاماژە بکرێت کە نووسەرانی ئینسایکلۆپێدیایش لە شۆڕشی فەڕەنسادا رۆڵێکی گرنگیان هەبوو، ئەوان لەو ئیسنایکلۆپێدیایەدا نووسییان دەروانی ئایین و فەلسەفە کۆتایی هاتووە و چاخی زانست و ئاوەز گەیشتووە. دەتوانین شۆڕشی فەڕەنسا لە ساڵی (1789) بە ئەنجامی کاریگەری ئینسایکلۆپێدا لە سەر رۆشنفکران بزانین.

رۆشنگەری فەڕەنسا لە رۆشنگەری ئینگلیز رایکاڵتر بوو. دەتوانی شۆڕشگێڕبوونی ئەوان بە قەرزاری ئاتەئیزم و ماتەریالیزم بوونی بزانی. ئەوان دەیانوت نابێت ئایین ریفۆرم بکەیت، بەڵکو دەبێت بیخەیتە لاوە و لە سیاسەتدا مەبەست گۆڕان نییە، بەڵکو دەبێت هەوڵ بۆ شۆڕش بدەیت. ئەوان لە وەڵامی میتافیزیکە ئایینییەکاندا دەیانوت ئاوەز و ئایین پێکەوە سازشیان نییە. لە کاتێکدا کە “دیدرۆ” ددانی بە ئاتەئیزمێکی ئاشکرادا نا، دالامبێر دەیوت ئاتەئیزم و فرەیی دەیخەنە پێکەنین. دوو ئایدیای گرنگی رۆشنگەری ئینگلیزی، واتا لیبرالیزم و دئیزم بوون. دئیزمەکان خودایان بە دروستکەری ماشێنی جیهانی دەزان کە پێویستییەکی بە پەیامبەر و پیرۆزەکان نییە.

لیبرالیزمی تاکگەرایانەی رۆشنگەری ئینگلیز خوازیاری دابەشکردنی هێزبوو بە فەرمانڕەواییدا. دواجار خواستەکانی رۆشنگەری ئەوروپا گەیشتنە ئەمریکایش: جێگەیەك کە دەیان ساڵ لیبرالیزمی لام بانگەشەی رەهای ئازادی تاکی هەیە. بیریارانی رۆشنگەری هەروەك سەردەمی رێنیسانس دەیانوت : (مرۆڤ لە جیهان و کائینات گرنگترە و دەروونناسی لە زانستی میتافیزیك گرنترە.) خەسڵەتی هاوبەشی رۆشنگەری فەڕەنسا پێکهاتەیەك لە: ئاوەزگەرایی، ئەزموونگەرایی و هەوڵ و تەقەلا بوو بۆ خۆشگوزەرانی کۆمەڵایەتی.

ئەمڕۆکە دەتوانی وێنای بکەیت هەموو دروشمەکانی سەردەمی رۆشنگەری بۆ گەیشتن بە ئاوەزگەرایی، ئازادیخوازی و پێشکەوتنخوازین بێ سنوور بوون. ئاتەئیزمی رادیکاڵی زاڵ بە سەر ئەواندا پشت بەستوو بە دەسەڵاتی ئاوەز و بیرکردنەوەی زانستی بوو. ڤۆڵتێر و هۆڵباخ لە فەڕەنسا کەوتنە رەخنەی توند لە فکری ئۆتۆریتەی وەك ئایین و کەنیسە. دوو حەقیقەتی گرنگی تر لە جیهانی نێوان ئەواندا باوەڕی گەشبینانە بە پ□شقەچوونی کۆمەڵایەتی ناسنووردار و شایەن بە پەروەردەکردنی مرۆڤن. ئەوان، بەپشت بە ستن بە یاسای سروشتی، خوازیاری بەرامبەر نێوان مرۆڤەکان بوون. لە روانگەی سروشتییەوە ئەوان خودان باوەڕێکی بە لۆژیکی بوون، ئاوەزگەرایی و چاکەسفەتی و دڵپاکی بوونی مرۆڤ بوون. ئەوان جگە لە ئازادی و بەرامبەری مرۆڤەکان لە هەمبەر یاسادا، خوازیاری بەختەوەری و خۆشگوزەرانی ئەو و بەرگەگرتن و نەرمونیانی لەگەڵ بیرجیاوازان بوون.

رۆشنگەری دژی خورافیاتی ئایینی و لایەنگری ئاتەئیزم، تاکگەرایی و جانمەفتەنی بوون. هەندێ: لە خواستەکانیی تریان: مافی ناڕەزایی، مافی خاوەندارێتی و مافی لە ئاسایشدا بوون. ماتەریالیزمەکانی

چاخی رۆشنگەری لایەگیری بەرامبەری مافەکانی ژنی و پیاو بوون. روونی فکری، تیژی رەخنەی و گەشەی ئەزموونی لە تایبەتمەندییەکانی تری ئەوان بوو.

ئەدیبان و ئەدەبیاتیش لە بزاوتی فکری رۆشنگەریدا رۆڵێکی گرنگی هەبوو. هەندێك لەوان لە وانە ناسراوترین نووسەرانی ئەورووپا لە سێ سەدەی رابردوودا بوون. لسینگی ئەڵمانی بە شانۆنامەی "ناتانی زانا" خوازیاری دۆستایەتی و نەرمونیانی مەزهەبی بوو لە نێو ئایینەکاندا. رەخنەگران لە سەرەتای ئەم دەورانەدا کەوتنە رەخنە گرتن لە دۆزینەوەی کارەکانی شکسپیر لە روانگەی کۆمەڵایەتی و مرۆیی و رەخنەییەوە. رۆسۆ جگە لە ئاوەزگەرایی ئاماژە بە پێویستی هەست و ئاتاجە سروشتییەکانی مرۆڤ دەکات. بایەخدان بە رۆڵی هەستەکان بووە هۆی ئەوەی هونەر و ئەدەبیاتی رۆشنگەری مەیل بەرەو هونەری "رۆکۆکۆ" پەیدا بکات. کارە فێرکارییەکان، راپۆرتی و سەفەرنامەی نووسەرانی وەك: سویفت، دیفۆ و رۆسۆ خوێنەرانێکی زۆری دۆزییەوەو هەوڵدرا تا بۆ یاسای گشتی ئەدەبی و کەوشەنی ژانرە جۆراوجۆرەکانی، بڕوانامەیەك ئامادە بکرێت.

هەندێك لە گرنگترین نوێنەرانی فکری بزاوتی رۆشنگەری ئەو سەردەمە، لە وڵاتەمانی خۆیان هەڵاتن و چوونە هەرندەران: دیدرۆ ماوەیەك میوانی کاسرینی گەورەی شاژنی روسیا بوو و ڤۆڵتێر چەند ساڵێك لە کن پادشای پروسیا لە ئەڵمانیا بوو. هاودەمی لەگەڵ ئەم جۆرە رۆشنبیرانە بووە هۆی ئەوەی پادشایەیك رەهای وەك فریدریك ددانی پێدا بنێ کە دەبێت فەرمانڕەوا یەکەمین خزمەتکاری خەڵکەکەی خۆی بێت. ڤۆڵتێر لە پەیوەندی بە مەسیحییەتەوە دەیوت کە (خورافیاتی پڕوپووچ لە نێو خەڵکیدا ریشەکێش بکەن!) دالامبێر دەینووسی کە مەسیحییەت لە ئەنجامی خەڵەتاندنێکی گەورەوە دروست بووە. لەبەرئەوەی پاش رفاندنی لاشەکەی عیسا قاویان خستەوە کە ئەو پەیوست بووە بە مەلەکوتی ئاسمانەوە. ئەویدی دەیوت ئایینی حەیقیقی، ئایینی ئاوەزگەرایە، لەبەرئەوەی باوەڕەکانی دی تەنها خورافیاتن.

لە پەیوەند بە رۆشنگەرییەوە، کانت دەیوت بە جەرگی سوود وەرگرتن لە ئاوەزی خۆتت هەبێت، "رۆشنگەری واتا ئازاود بوونی مرۆڤ لە بارودۆخی خۆویستی سووکایەتی و بڕیار و جورئەت بۆ بەکاربردنی تێگەیشتن یخۆت بۆ یارمەتی ئەوانیدی". ئەوان دەیانویست هەوڵ و تەقەلا تاکییە بەختەوەری ئامۆزەکان ببێتە پایەی یەکگرتن لە نێو خەڵکەکەیش دا.